

POLIS / KLEMENT

EEN NIEUWE
WERELD

DENKERS
UIT DE
NEDERLANDEN
OVER POLITIEK
EN MAATSCHAPPIJ
(1500–1700)

ERIK DE BOM

REDACTIE

Inleiding

*'Eppur si muove'. Politieke theorie
in de vroegmoderne Nederlanden* 7

ERIK DE BOM

Desiderius Erasmus (1466-1536)

*Opvoeding, filosofie van Christus
en politiek* 55

NICOLETTE MOUT

Juan Luis Vives (1492/3-1540)

*Christelijke humanitas voor een sociaal
Europa van eenheid en vrede* 81

JAN PAPY

Justus Lipsius (1547-1606)

*De filoloog als politicoloog:
een contradictio in terminis?* 115

ERIK DE BOM

Leonardus Lessius (1554-1623)

*Politiek en moraal, recht en
religie* 153

TOON VAN HOUDT

Hugo Grotius (1583-1645)

*Kosmopolis en autarkie: het moderne
individu in de grensoverschrijdende
samenleving* 185

HANS W. BLOM

Benedictus de Spinoza (1632-1677)

*De samenleving als deel van de
natuur* 221

PIET STEENBAKKERS

Literatuur 257

Noten 303

Lijst van afbeeldingen 329

Over de auteurs 331

Inleiding | ‘*Eppur si muove*’

Politieke theorie in de vroegmoderne Nederlanden

ERIK DE BOM

‘De geschiedenis van het humanistische politieke denken vóór ca. 1620 kan bijna uitsluitend verteld worden op basis van de twee urbane centra van Europa: Italië en de Nederlanden’, schreef Richard Tuck in *Philosophy and Government*.¹ Het is misschien wat sterk geformuleerd – in Spanje bijvoorbeeld gebeurt er ook heel wat – maar het valt allerminst te ontkennen dat de vroegmoderne Nederlanden heel wat interessante politieke teksten te bieden hebben, die zich zowel kwantitatief als kwalitatief onderscheiden van soortgelijke bijdragen uit de rest van Europa. De omstandigheden waarin die geschriften het licht zagen, waren ook heel bijzonder. De door keizer Karel v in 1548 tot een eenheid gesmede en onder het gezag van een landvoogd geplaatste Nederlanden zouden niet lang standhouden. Politieke en religieuze spanningen namen hand over hand toe. Het almaar centralistischer wordende bestuur van Karels opvolger, de Spaanse koning Filips II, en zijn steeds hardere optreden tegenover religieus andersdenkenden zouden op den duur onhoudbaar blijken. In 1581 zegden de noordelijke provincies hun eed van trouw aan Filips op. Dat deden ze met het beroemd geworden *Plakkaat van Verlatinghe*. Het was een unieke gebeurtenis die verstrekken gevolgen had en leidde tot de splitsing van de Bourgondische Nederlanden. Zeven jaar na het *Plakkaat* werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden opgericht, die ondanks hevig Spaans verweer zou

weten stand te houden. Ze zou worden ingericht naar het oude ideaal van republikeins zelfbestuur. Het werd een model voor heel Europa, dat zowel bewonderd als verguisd werd. In het Zuiden daarentegen probeerde de Habsburgse dynastie haar greep te versterken door te werken aan een verdere centralisatie. Bovendien ontstond er een merkwaardige situatie doordat deze Zuidelijke Nederlanden onder het bewind kwamen van de aartshertogen Albrecht en Isabella, die als soeverein optraden, maar tegelijkertijd nog gebonden waren aan de beslissingen van het hof in Madrid. In 1609 kwamen het ruwweg katholieke Zuiden en het overwegend protestantse Noorden een wapenstilstand overeen, die gehandhaafd zou worden tot 1621 – toevallig ook het jaar van Albrechts overlijden. Nadien werden nieuwe pogingen ondernomen om tot een blijvende vrede te komen, maar die zou er pas komen met het Verdrag van Westfalen in 1648, toen de Republiek ook daadwerkelijk als dusdanig werd erkend.

Deze uitzonderlijke context zorgde voor een vurig politiek debat, waaraan pamflettisten evengoed als filosofen, dichters, toneelschrijvers, schilders en drukkers deelnamen. Tal van activisten en geleerden klommen in hun pen en publiceerden geschriften, uiteenlopend van vlugge pamfletten tot doorwrochte academische traktaten, waarin ze zich bogen over de prangende problemen van toen: de legitimatie van de Opstand, de relatie tussen burgerlijke gehoorzaamheid en opstand, de invulling van het concept soevereiniteit, de beste bestuursvorm, de relatie tussen kerk en staat, het belang van vrijheid, de kwaliteiten van de heerser enzovoort. Maar hoe bijzonder de ontwikkelingen ook waren en hoe origineel de auteurs ook te werk gingen, de vele publicaties stonden niet volledig op zichzelf. Ze pasten veelal in lange tradities met eigen voorschriften en geplogenheden. Dat wil niet zeggen dat die tradities noodzakelijkerwijze slaafs werden nagevolgd, maar wel dat die geschriften de ‘Nederlandse situatie’ overstegen. Er ontstond een wisselwerking waarbij de ‘Nederlandse’ auteurs zich zowel op begane paden begaven en bepaalde voorschriften volgden, als zelf de bakens verzetten en modellen werden voor auteurs ná hen, in binnen- en in buitenland. Om goed te begrijp-

pen in welke opzichten die 'Nederlandse' denkers vernieuwend waren, is het van belang zicht te hebben op dat ruimere plaatje. Bovendien blijkt uit deze voorafgaande opmerkingen ook dat die bredere intellectuele context van kapitaal belang is om de werken zelf goed te kunnen lezen en interpreteren.

Het doel van deze inleiding is dan ook drievoudig. Ten eerste wil ik de zes denkers die centraal staan in dit boek – Desiderius Erasmus, Juan Luis Vives, Justus Lipsius, Leonardus Lessius, Hugo Grotius en Benedictus de Spinoza – in de bredere Nederlandse context plaatsen. Ten tweede wil ik laten zien hoe het politieke denken in de vroegmoderne Nederlanden in het algemeen en van deze zes intellectuelen in het bijzonder past binnen een breder 'internationaal' kader. Zo zal ik, ten derde, duidelijk proberen te maken hoe de zes elk op hun manier 'de traditie' naar hun hand hebben gezet en ieder afzonderlijk, de een nog meer dan de ander, vernieuwend zijn geweest. Een gedetailleerde voorstelling van hun ideeën komt hier niet aan bod; dat vormt de basis van de zes hoofdstukken die elk aan een denker zijn gewijd.

HUMANISME EN POLITIEK DENKEN

Het citaat aan het begin van deze bijdrage verwees naar een specifieke vorm van politiek denken in de vroegmoderne Nederlanden, namelijk *humanistisch* politiek denken. Deze kwalificatie is niet zonder belang. Zeker, humanisten speelden een belangrijke rol in de rechtvaardiging of verwerping van de Nederlandse Opstand. Maar hun rol was ook beperkt. Al met al waren ze maar een van de vele actoren op het publieke toneel. Juristen en theologen bijvoorbeeld hadden lange tijd een grotere invloed. Dat heeft veel te maken met het feit dat het humanisme niet zo snel en ook niet zo gemakkelijk voet aan de grond kreeg in de Nederlanden. De contacten met Italië – de bakermat van het humanisme – waren er al vroeg. Reeds vanaf de vroege vijftiende eeuw bezochten verschillende Nederlanders om studiedoeleinden of andere redenen Italië en brachten de vernieuwde liefde voor het klassieke Latijn mee terug naar huis. Maar dat waren slechts enkelingen, die bo-

vendien af te rekenen hadden met een conservatief thuisfront, waar de vernieuwingen veelal in verkeerde aarde vielen. Er kwamen ook Italianen naar het Noorden, vooral na 1425 toen de universiteit van Leuven werd opgericht. Zij hoopten op een academische positie, maar waren als theologen en canonisten niet meteen de grootste pleitbezorgers van het 'nieuwe' humanistische programma.

We kunnen relatief veilig aannemen dat tegen het einde van de vijftiende eeuw het humanisme stevig verankerd raakte in de Nederlanden. Het aantal humanisten of individuen met humanistische aspiraties was tot dan nog zeer bescheiden gebleven, maar hun culturele uitstraling was naar verhouding wel relatief groot. En daarna zou het snel gaan. In de periode 1500-1517 zou het humanisme een ontwikkkelig kennen waarbij het meer op zichzelf kwam te staan en zich minder richtte op wat er in Italië gebeurde. Het jaar 1517 is van groot belang, omdat toen in Leuven het Collegium Trilingue oftewel Drietalencollege werd opgericht met de nalatenschap van de jurist en humanist Hieronymus Busleyden (ca. 1470-1517). Zoals hij bepaald had in zijn testament, werden verschillende beurzen ingesteld voor de beste professoren om onderwijs te geven over de drie gewijde talen: Latijn, Grieks en Hebreeuws. Tegelijkertijd had hij ook beurzen beschikt voor studenten. Al snel zou het Collegium Trilingue internationale uitstraling verwerven. En het zou een immense katalystor worden van de humanistische cultuur die in de zestiende en zeventiende eeuw een stevige sociale verankering zou vinden in de Nederlanden.

Wat betekende dit voor de politiek? Net zoals hun voorgangers en collega's uit Italië keerden de Nederlandse humanisten terug naar de antieke bronnen in hun onvervalste en uitgezuiverde vorm. Ze streefden een correct en elegant Latijn na en putten inhoudelijke inspiratie uit de klassieke teksten om een ideaal van *humanitas* te bereiken dat gestoeld was op *eruditio* (wijsheid) en *pietas* (vroomheid). Om dat ideaal te bereiken zetten ze zwaar in op de *studia humanitatis*, die naast grammatica, retorica en poëzie ook geschiedenis en ethiek omvatten. Maar anders dan de Italiaanse humanisten gaven de humanisten in de Nederlanden van

de eerste generaties minder om het nastreven van literaire schoonheid op zich, en benadrukten ze nog sterker de pedagogische, sociale en morele waarden van hun culturele beweging. Ze zagen zichzelf in de eerste plaats als pedagogen wier voornaamste taak erin bestond de sociale en politieke elite van hun dagen een gedegen vorming te bieden op basis van de *bonae litterae* en de *sacrae litterae*, dat is de antieke en Bijbelse literatuur. Dat had als gevolg dat hun politiek streven niet direct, maar indirect was: ze wilden het bestuur hervormen en herbronnen door te sleutelen aan de sociale orde. Ze richtten zich ook niet op politieke instituties, maar probeerden aan de hand van gedragsmodellen anderen aan te zetten tot een 'beter' leven.

Om een zo groot mogelijke sociale impact te hebben probeerden de humanisten de staat – en ook de kloosterorden – voor hun kar te spannen.² Door nauw samen te werken met de staat en een verbond te smeden met religieuze orden, zoals die van de augustijnen en later de jezuïeten, wilden ze grip krijgen op de opvoeding van jonge mensen. Vanaf 1500 waren er steeds meer humanisten die zich ten dienste stelden van de staat en hun weg vonden naar publieke en administratieve functies. Bovendien traden ze vaker op als leraar van jonge telgen uit vooraanstaande families. Zo werd Desiderius Erasmus in 1516 op voorspraak van kanselier Jean Le Sauvage (1455-1517) benoemd tot raadsheer van prins Karel en werd Juan Luis Vives een jaar later aangesteld tot privéleraar van kardinaal Willem van Croÿ (1497-1521). Toch betekende dit niet dat humanisten dergelijke posities zouden monopoliseren. Ze moesten concurreren met intellectuelen die geen humanistische vorming hadden genoten. Bovendien was de scholastieke traditie in de Nederlanden in vergelijking met Italië sterker en invloedrijker. Al was het wel zo dat het talenonderwijs van het Collegium Trilingue verstrekkende gevolgen had, doordat de aldaar gepraktiseerde vernieuwende methodes van terugkeer naar de bronnen en kritische benadering van teksten een weg vonden naar andere vakgebieden, waaronder bijvoorbeeld de rechten, maar ook de geneeskunde en de wiskunde. De beoefenaars van deze disciplines werden niet alleen gevoelig voor stijl, maar pasten de humanisti-

sche verworvenheden in hun dagelijkse praktijk ook toe op de gebruikte methodes.

In de loop van de zestiende eeuw drong het besef dieper door dat ook de politiek als het ware een discipline op zich was.³ Of om het iets voorzichtiger te formuleren: men raakte ervan overtuigd dat wie politiek actief was zich in zekere mate moest specialiseren. Als politicus had je bijzondere vaardigheden nodig. De traditionele deugden waarover ook de individuele burger diende te beschikken, volstonden niet meer. Door de groeiende complexiteit van staatsaangelegenheden met hun eigen wetmatigheden was het van belang dat heersers en bestuurders ook een technische opleiding kregen. En wie kon die opleiding beter verzorgen dan de humanisten? Dat betekende evenwel dat zijzelf specialisten moesten zijn. Ze moesten de machinaties van de macht leren doorzien. Daarvoor gebruikten ze in de eerste plaats goed geselecteerde antieke teksten. Als leraar en raadgever kwamen ze natuurlijk in een bijzondere relatie tot de heersers te staan. Samen waren ze als het ware ingewijd in een aparte wereld, die eigen regels volgde. De politieke en sociale wereld konden niet langer zomaar samenvallen. De taak van het besturen vereiste vanaf nu een belangrijke mate van geheimhouding. Wie succesvol wilde zijn in de politiek, moest onder meer de knepen van het veinzen (*simulatio*) en ontveizen (*dissimulatio*) ten volle onder de knie hebben. Rationele berekeningen en utilitaire overwegingen kregen meer aandacht. Niet toevallig duikt uitgerekend nu het concept *ragione di stato* op. In 1589 publiceerde de Italiaan Giovanni Botero (1544-1617) een werk onder die titel, dat al snel vertaald werd in de belangrijkste moderne talen van toen. Zo werd ook de term gemakkelijk verspreid en sprak men her en der over *ratio status*, *razón de estado*, *raison d'état*. Het was het begin van de zoektocht naar een politieke wetenschap – een zoektocht waarin de humanisten een belangrijk aandeel hadden, niet het minst die uit de Nederlanden met voorop Justus Lipsius en Hugo Grotius.

POLITIEK IN HET LATIJN, IN VELE GEDAANTES

Omdat de focus van dit boek op humanistisch politiek denken ligt, komen haast alleen teksten in het Latijn aan bod. Het is belangrijk dan men hiervan geen vertekend beeld heeft. De volkstalen speelden wel degelijk een belangrijke rol in de ontwikkeling en verspreiding van politieke ideeën. Dat was zeker ook zo voor de Nederlanden. De meeste auteurs drukten zich in het Nederlands of Frans uit om de publieke opinie te beïnvloeden. Niet onbelangrijk in dit verband zijn de talloze pamfletten.⁴ In de periode 1555-1590 alleen al verschenen er niet minder dan tweeduizend.⁵ Die pamfletten, in manuscript of gedrukte vorm, waren bijna letterlijk overal te vinden. Ze vormden niet alleen een weerslag van de politieke debatten, maar waren zelf politieke 'actoren', die het gangbare politieke discours beïnvloedden en konden hervormen. Op die manier gaven ze mee richting aan de politieke gebeurtenissen en konden ze die zelfs veroorzaken. Ze waren zonder meer dragers van politieke ideeën en tolken van de publieke opinie, die als retorische wapens konden worden – en ook werden – ingezet. Dergelijke pamfletten namen verschillende vormen aan; het is niet altijd eenvoudig een duidelijke grens te trekken met 'echte' traktaaten. Wat wel typisch is voor pamfletten, is dat ze snel werden geproduceerd om te kunnen inspelen op bepaalde voorvallen en op andere publicaties. Zo'n snelle productie was onmogelijk voor de doorwrochte humanistische werken.

Niet alleen pamfletten, maar ook andere, minder vluchtige politieke werken waren dikwijls in de volkstaal gesteld. Dat geldt zelfs voor enkele van de belangrijkste politieke geschriften uit de vroegmoderne periode in het algemeen. Niccolò Machiavelli (1469-1527) schreef zijn *Il principe* in het Italiaans en Thomas Hobbes (1588-1679) zijn *Leviathan* in het Engels. Dat was zeker niet toevallig. De ontwikkeling van het politieke denken is immers ten eerste verweven met de historische, in tijd en ruimte gesitueerde context. Toen Machiavelli zijn *Il principe* uitgaf, was die alleen bestemd voor de ogen van Lorenzo II de' Medici, de geadresseerde van het boekje. Het werk was zelfs alleen in manuscript beschik-

baar en zou pas na Machiavelli's dood worden gepubliceerd, in 1532. Hobbes koos voor het Engels omdat hij met zijn *Leviathan* een groter publiek wilde bereiken dan het 'selecte' kransje van geleerden die het Latijn machtig waren. De *Leviathan* was bovendien niet veel meer dan een soort samenvatting van wat hij eerder te boek had gesteld in *De cive* en andere geschriften. Maar zoals gebruikelijk was in de vroegmoderne tijd, werd elk werk van betekenis vroeg of laat in het Latijn vertaald. Dat gold ook voor politieke werken, zoals *Il principe* en *Leviathan*. Machiavelli's boekje rolde in 1560, meer dan dertig jaar na zijn overlijden, in het Latijn van de persen in Basel. Hobbes zorgde zelfs persoonlijk voor een Latijnse vertaling van zijn 'goddeloze boek', zoals de *Leviathan* al snel door sommigen werd aangeduid. Het gaf hem de gelegenheid om hier en daar wat aan te passen en bij te schaven. Hij deed dat zo grondig dat het eindresultaat amper de naam 'vertaling' verdient.⁶ De Latijnse tekst bevat bepaalde fragmenten die ontbreken in het Engelse origineel en vice versa. De angst om beschuldigd te worden van ketterij en subversief gedachtegoed bracht hem ertoe zijn basisideeën bij te stellen. Hij liet controversiële elementen achterwege en voegde nieuwe, neutralere stellingen toe.

Wat maakte het Latijn zo bijzonder dat volkstalige politieke werken uiteindelijk toch in het Latijn verschenen en dat auteurs zelfs vaak persoonlijk voor een vertaling zorgden? Want Hobbes was zeker niet de enige.⁷ Waarom bleef het Latijn tot circa 1700 de dominante taal voor politieke werken, ook al was de opmars van de volkstalige tradities vanaf het begin van de vroegmoderne tijd niet te stoppen? Door in de taal van het oude Rome te schrijven bereikten vroegmoderne auteurs weliswaar het grootste deel van hun 'thuispubliek' niet, maar overstegen ze wel de 'nationale' grenzen en vonden ze aansluiting bij de groep van Europese geleerden. Hoewel hier geen sprake was van geografische grenzen, definieerden ze zichzelf als lid van een bijzondere staat, de *Respublica Litteraria*, een eigen staat met specifieke wetten en conventies. Lidmaatschap hiervan was bijzonder prestigieus. In het bijzonder het Latijn gold als toegangkaart. Dat was een van de specifieke bindmiddelen van deze internationaal georiënteerde

groep die een hechte gemeenschap van gedeelde normen, waarden en ideeën vormde.⁸ Wie een verzorgd Latijn hanteerde, kon toetreden tot de *Respublica Litteraria*, maar schikte zich ook naar de conventies ervan. Juist daarom hebben vroegmoderne politieke werken uit de Nederlanden een niet te veronachtzamen internationale dimensie. En precies daarom zijn hun auteurs in grote mate gebonden aan voorschriften die ook golden voor bijvoorbeeld auteurs uit Italië.

Schrijven in een klassiek Latijn – de toevoeging van ‘klassiek’ is niet onbelangrijk, want daarmee onderscheidden de humanisten zich van het verschaalde en in hun ogen onverstaanbare Latijn van de middeleeuwse scholastici – betekende ook dat men zich heel erg associeerde met een politieke en culturele ideologie.⁹ Het Romeinse Rijk was dan wel ten onder gegaan, maar de taal was gebleven. Zij was drager van een verheven moraal en cultuur die als politiek instrument werden ingezet om macht te representeren en te legitimeren. Voor de humanisten waren de klassieke auteurs niet louter literaire modellen met eigen stijlen, vormen, technieken en concepten, maar bevatten hun werken ook specifieke politieke en culturele noties. De keuze voor deze of gene klassieke auteur was nooit neutraal, maar ideologisch gekleurd. Zij waren evenwaardige gesprekspartners voor discussies over eigentijdse problemen. Aangezien bepaalde klassieke auteurs min of meer verbonden waren met een bepaalde ideologie, kozen vroegmoderne auteurs hun modellen zeer bewust afhankelijk van hun doelstellingen en redigeerden ze hun teksten zelf in de ‘taal’ van hun voorbeelden, in hetzelfde idioom, volgens dezelfde regels, toon en stijl. Op die manier is het mogelijk verschillende ‘politieke talen’ te onderscheiden. Dat zal ook de leidraad zijn bij dit overzicht van het vroegmoderne politieke denken in de Nederlanden in zijn ‘internationale context’.

Hoewel de keuze voor een politieke taal vaak ook samenhangt met een voorkeur voor een bepaald genre of genres, is het zeer belangrijk in het achterhoofd te houden dat er in de vroegmoderne tijd geen specifiek politiek genre bestond. Politieke ideeën werden niet gelinkt aan een literair genre, maar konden opduiken in veler-

lei genres, zoals theoretische handboeken, didactische gedichten, wetenschappelijke dialogen en romans. Ook toneelstukken bijvoorbeeld waren erg in trek, omdat die de mogelijkheid boden uitdrukking te geven aan het groeiend politiek bewustzijn en episodes uit het eigen 'nationale' of 'vaderlandse' verleden te verbeelden met een duidelijke actuele boodschap. De *Princeps Auriacus, sive Libertas defensa* (De Prins van Oranje of de verdediging van de vrijheid) van Caspar Ens (1569-1642), de *Auriacus, sive Libertas saucia* (Oranje, of de verwonding van de vrijheid) van Daniel Heinsius (1580-1655), *Baeto oft Oórsprong der Hóllanderen* van P.C. Hooft (1581-1647), de *Adamus Exul* van Hugo Grotius en *Batavische Gebroeders* van Joost van den Vondel (1587-1679) zijn slechts enkele van de vele 'politieke' drama's uit de Nederlanden. Nog geliefder dan toneelstukken waren historiografische en biografische werken, die ongegeneerd werden gebruikt voor morele instructie en politieke legitimatie. Het is onbegonnen werk om de 'Nederlandse' voorbeelden op te sommen, want zowel in het Noorden als in het Zuiden was het een drukbeoefende praktijk om op basis van het verleden contemporaine situaties te verdedigen of aan te klagen. Toen Lipsius een antiquarische studie publiceerde over de grootsheid van Rome, wilde hij daarmee aartshertog Albrecht (en andere Europese leiders) een duidelijk voorbeeld stellen. En toen Grotius zijn geschiedenis van de Bataafse republiek uitbracht, waarin hij de wortels van Holland terugvoerde op de Bataven, die ten tijde van de Romeinen een zekere autonomie genoten, was dat niet toevallig kort na de aanvang van het Twaalfjarig Bestand om de jonge republiek een historische rechtvaardiging te bieden. Het zijn maar twee sprekende voorbeelden.

Het genre bij uitstek in de renaissance was evenwel de vorstenspiegel. Dit is een praktisch, ethisch-politiek geschrift waarin de auteur algemeen en gedetailleerd advies geeft aan een (geïdealiseerde) vorst of prins. Hij illustreert dit doorgaans met tal van voorbeelden van na te volgen of te vermijden gedrag. Alle politieke relaties en staatszaken worden besproken aan de hand van prinselijke deugden, die in een eerder los verband aan elkaar worden gekoppeld. Typisch is ook de didactisch-pedagogische strek-